

Comentaris sobre alguns aspectes de la relació «ètica/religió»

Josep M. Puig Rovira*

1. Entre l'ètica i la religió

En el títol d'aquesta Tribuna se'ns proposa parlar sobre la relació entre l'ètica i la religió. Plantejar en l'espai d'una revista pedagògica la qüestió «ètica/religió» és encetar alhora molts temes. Però potser el primer i més immediat és el que fa referència a la normativa fins ara vigent que plantejava la necessitat d'optar entre l'assignatura d'ètica i la de religió. No entrarem en consideracions sobre els motius que van provocar aquesta situació, sinó que tan sols expressarem la nostra opinió sobre l'alternativa esmentada.

Sense preàmbuls ni matisos, si més no de moment, considerem que és una elecció no desitjable: no ens sembla correcte imposar als alumnes la tria entre ètica i

religió. Intentarem d'argumentar-ho una mica, però abans comencem parlant precisament de la situació que crea el fet d'haver d'escollir en un entorn sociològic com el nostre. Obliga a una elecció que sovint no es planteja en termes d'igualtat entre totes dues alternatives. En molts casos la situació es percep de tal manera que acaba per convertir-se en una elecció entre opcions no equivalents. Es tracta d'una tria socialment decantada. L'ètica apareix com un recurs de valor secundari per omplir el temps d'aquells alumnes que no volen cursar l'assignatura de religió.

Haver d'optar entre ètica i religió tampoc no resulta desitjable en les situacions en què l'alternativa és viscuda sense preeminències per part de cap de les dues opcions. És cert que la secularització, la pluralitat cultural i l'obertura de la societat han anat diluint la desequilibrada percepció anterior entre les dues alternatives. Triar una possibilitat o l'altra és ja moltes vegades una opció feta més d'acord amb la pròpia consciència que amb la pressió social. Però fins i tot en aquests casos la percepció social continua veient massa sovint l'ètica com un recurs. L'ètica no se sap ben bé el que és, però en canvi se la veu com una religió disminuïda per als que no volen religió o simplement com una forma d'omplir un temps que alguns dediquen a la religió. L'ètica es defineix en funció de la religió,

---

* Professor titular del Departament de Teoria i Història de l'Educació de la Universitat de Barcelona. Expert en educació moral, ha publicat diversos estudis i llibres sobre el tema.

Adreça professional: Departament de Teoria i Història de l'Educació. Univesitat de Barcelona. C/ Baldiri i Reixac, s/n. 08028 Barcelona.

té un paper secundari o de suplència respecte d'aquesta i, naturalment, està mancada de tota especificitat o personalitat pròpies.

Malgrat tot, l'únic problema no és haver de triar condicionats per una percepció social que afavoreix una de les opcions i desdibuixa l'altra. En el si d'una societat amb una tradició religiosa prou forta i a voltes pressionant no podia ser d'una altra manera. El principal inconvenient, però, és convertir en equivalents coses que no ho són i, per tant, donar com iguals dues menes de formació que tampoc no ho són. Ètica i religió queden desplaçades del seu lloc: la religió s'escora vers el seu vessant moralitzador en perjudici del treball d'obertura a la fe, i l'ètica esdevé un medi d'omplir el temps o una manera de gravar conductes per a aquells que no gaudeixen de l'ancoratge religiós en perjudici del treball de reflexió conscient sobre el comportament personal i les formes de convivència col·lectiva.

Per tant, creiem que no és adequat plantejar una elecció ni que sigui en peu d'igualtat entre ètica i religió. Entenem que no ho és perquè l'educació ètica, moral o en valors l'hauria de rebre tothom independentment de les seves conviccions religioses o de qualsevol altra mena. L'educació moral no ha de quedar limitada únicament a aquells alumnes que no trien religió. Els uns i els altres haurien de rebre una formació ètica com a homes i dones

que conviuen. Una formació ètica comuna i de mínims que no suposa uniformitat i que no exclou tampoc que una part dels alumnes completin la seva formació personal amb educació religiosa, o amb educació relativa a altres conviccions personals. Per tant, ni en les situacions socials en què és possible d'optar en peu d'igualtat entre religió i ètica no ens sembla bo plantejar una alternativa exclouent. Som partidaris de generalitzar l'educació ètica per a tots i de deixar a qui ho desitgi la possibilitat de prolongar la seva formació des de perspectives religioses. Estem defensant, doncs, una ètica de mínims per a tots: una ètica cívica per a tots (no importa que l'escola sigui o no confessional). Creiem que aquesta és una finalitat bàsica d'una educació democràtica i convivencial. D'altra banda, no ens sembla correcte que els alumnes que per les seves conviccions personals o familiars volen un ensenyament obert a la fe religiosa perdin la possibilitat de viure una experiència d'aprenentatge moral comú a tots els seus companys o, millor, a tots els seus conciutadans.

Però repetim-ho: un aprenentatge moral comú no vol dir uniforme ni igual, sinó orientat vers unes formes de reflexió moral justes i solidàries, sensible als problemes cívics que planteja la convivència i obert a guies de valors generalitzables —posem per cas la Declaració dels Drets Humans. D'aquests criteris no en surt un codi uni-

formitzador, sinó una manera de caminar correcta i comuna que no assegura els resultats i que resta oberta a camins diferents.

En definitiva, l'ètica i la religió no són magnituds equivalents: són dues coses diferents i les dues importants. (Apuntem, però, que això no exclou que la fe religiosa pugui acostar a una actitud moral, ni tampoc exclou que el comportament ètic pugui obrir la mirada a un horitzó diferent.)

2. Reforma educativa i educació moral

Tant la LOGSE com els Decrets Curriculars que configuren la Reforma del Sistema Educatiu, amb totes les precaucions i deficiències que es vulgui, poden interpretar-se com un intent d'avançar en una triple direcció: generalitzar l'educació moral i en valors a tots els escolars, superar l'elecció entre ètica i religió i deixar oberta la possibilitat de rebre educació religiosa per aquells que així ho decideixin. L'aplicació d'aquestes orientacions ha plantejat altres problemes: a) com assegurar l'educació moral per a tots els alumnes?, i b) com situar a l'escola l'opció voluntària de l'educació religiosa?

a) Fer possible l'educació moral de tots els alumnes suposa

disposar de temps escolar i organitzar els continguts propis de l'educació moral o en valors.

Quant a la primera qüestió —tenir temps per a les activitats d'educació moral—, convé partir de la descripció dels dos grans models d'ús del temps en educació moral, sobretot si descartem com a model la idea evidentment certa però vaga que en qualsevol moment s'està rebent una formació moral suficient i desitjable. Aquests dos models es distingeixen perquè l'un concentra les experiències conscients i sistemàtiques d'educació moral en un temps únic en què un únic professor condueix el procés d'ensenyament i aprenentatge; l'altre model dispersa les experiències d'educació moral en moments temporals distints de manera que en qualsevol espai curricular podem trobar activitats destinades a dispensar una formació moral també conscient i sistemàtica. En aquest segon cas, però, l'educació moral és explicada per diversos professors, amb excepció del que passa en l'Educació Primària on normalment un sol professor destina temps en diversos moments i àrees curriculars a les activitats d'educació moral. Amb la Reforma del Sistema Educatiu s'ha optat per un model mixt. Hi ha sobretot dispersió del temps destinat a les activitats d'educació moral, però hi ha també concentració.

Pel que fa a l'organització dels continguts de l'educació

moral, ens tornem a trobar una doble possibilitat: incloure'ls dins els propis d'altres àrees o ensenyar-los de manera independent. Així, d'una banda la programació dels continguts relatius a valors, actituds i normes de cada àrea curricular, els temes transversals, i la funció tutorial són manifestacions del model de dispersió temporal de les experiències d'educació moral i de treball conjunt amb altres àrees. I de l'altra, la reflexió ètica del darrer curs de l'Educació Secundària Obligatòria és l'única manifestació del model de concentració temporal de les experiències d'educació moral i del treball independent de les altres àrees.

És un sistema que demana que els professors d'Educació Primària assumeixin en els temps destinats a tutories i en altres espais temporals totes les funcions d'educació moral que estan previstes. En l'Educació Secundària Obligatòria la tasca hauria d'anar repartida entre el tutor, els professors dels crèdits comuns, variables o de síntesi on poden incloure's temes de valor i, finalment, els professors de filosofia encarregats dels crèdits de reflexió ètica.

Sense voler entrar en una anàlisi valorativa detallada, pensem que és un sistema teòricament coherent i desitjable, però també enormement fràgil. Podria acabar per fer-se molt menys del que en principi està estipulat. Al nostre parer, i respecte a l'Educació Primària,

caldría més exigència i més definició dels continguts i dels temps destinats a l'educació moral. Pel que fa a l'Educació Secundària Obligatòria, sense treure res del que està previst i tenint present la mateixa recomanació que fèiem en relació a l'Educació Primària, ens semblaria encertat ampliar a altres cursos els crèdits destinats a la reflexió sistemàtica dels problemes morals i del temes ètics rellevants.

b) Pel que fa a la segona qüestió (com situar la religió en el conjunt d'experiències educatives que proporciona l'escola), la posició ha estat fer-la de lliure elecció per als alumnes i d'oferiment obligat per a l'escola. Els alumnes han de poder rebre ensenyament religiós de caire confessional si ho volen, però l'escola necessàriament ha d'oferir-lo. Però, a més, com es diu que la religió ha de tenir el rang d'assignatura normal del currículum, es plantegen tradicionalment dos aspectes controvertits: què fan els alumnes que no opten per assistir a les classes de religió confessional i quin ha de ser el valor acadèmic tant de la religió com de la feina alternativa a la religió confessional.

Quant a la primera qüestió, malgrat que a hores d'ara es troba en revisió, es va determinar que els alumnes que no optessin per fer religió assistirien a sessions d'estudi orientades per un professor. És a dir, s'ha de fer per manera que els alum-

nes que no triïn religió tinguin una alternativa acadèmicament equivalent. Pel que fa a la segona qüestió, el valor acadèmic de la religió (i arribat el cas se suposa que també de la matèria que es posi al seu costat), es determina que s'avaluarà igual que la resta d'àrees o matèries, però que els seus resultats no comptaran en els concursos públics on entrin en joc els expedients acadèmics dels alumnes.

Tornant a la primera qüestió, si l'ètica no ha de ser l'alternativa per als alumnes que no desitgen fer religió i si partim del fet que sembla que hi ha d'haver alguna ocupació escolar en paral·lel, quina ha de ser aquesta ocupació alternativa? La qüestió, doncs, ha quedat de nou plantejada en veure al costat de què es posa la religió. Algunes fórmules per a fer-ho són: religió o res, però aquesta es diu que nega la qüestió que es vol resoldre; religió o pati, però resulta difícil argumentar l'equivalència acadèmica entre aquestes alternatives; religió o estudi assistit; religió o educació vial i mediambiental; religió o cultura religiosa; religió confessional o tria lliure entre no fer res o rebre cultura religiosa, i potser encara alguna alternativa més. Avui és un tema encara obert. A vegades sembla que a l'entorn seu giri tot el problema de l'ensenyament religiós¹. Sembla

com si la qüestió més important fos veure què es col·loca al costat de la religió confessional perquè no quedi facilitada l'opció a no cursar-ne. De fet, són els problemes derivats de posar un ensenyament heterogeni, per la seva qualitat d'optatiu en raó de la pròpia consciència, en el si d'un temps i un espai dedicats a ensenyaments homogenis, ja que com a obligatoris no depenen en principi d'opcions personals. Són també els problemes derivats de no acceptar una posició de l'ensenyament religiós que no depengui de cap altre motiu diferent a la voluntat de cursar-lo: sia dins el currículum però sense buscar cap equivalència ni companyia en el temps, sia en el si de l'escola però fora del currículum com a activitat extraescolar, sia fora de l'escola i en els àmbits de la catequesi parroquial i de les celebracions religioses.

La nostra opinió es decantaria per col·locar l'educació religiosa confessional, com a opció personal, doncs, fora del currículum. Per tant, sense haver d'anar lligada a una altra opció curricular i sense valor acadèmic. A l'escola pública això suposaria no incloure-la en el Projecte Educatiu de Centre ni en els Projectes Curriculars. Si es vol, però, l'educació religiosa podria vincular-se al conjunt d'activitats que es fan a l'entorn de la comunitat escolar. Així, per exemple, entenem que seria legítim fer religió en l'àmbit de l'escola però en temps no curri-

---

(1) Trilla, J.: «Religión y cultura religiosa en la escuela», *El País*, 27-09-92.

culars. Per la seva part, ens semblaria lògic que l'escola confessional inclogués en el seu Projecte Educatiu de Centre i Projectes Curriculars les seves opcions. Això pot suposar fer, si així es vol, ensenyament religiós confessional sense caràcter acadèmic ni obligació d'assistir-hi, però inclòs dins els plans d'activitat del centre. Per tant, durant el temps de permanència habitual dels alumnes en l'escola. A més d'això, l'escola podria estar impregnada i manifestar els seus valors propis i fer les celebracions religioses que es desitgi.

3. A favor d'una educació moral per a tots

Si en el punt anterior hem parlat de fets més o menys clars i d'opinions personals, ara voldríem donar novament la nostra opinió sobre algunes de les qüestions que aquests fets plantegen. Comencem per l'ètica o l'educació moral. Què ha de ser una educació moral per a tots?

D'una manera molt general, entenem que l'educació moral té a veure amb la tasca d'ensenyar a viure en relació a persones que tenen necessitats, desitjos, punts de vista i ànsies de felicitat no sempre fàcils d'harmonitzar. Es tracta d'ensenyar a viure junts en el si d'una comunitat

que ha de ser viable en el seu conjunt i convivencial per a tots els que la formen.

Per aconseguir aquesta finalitat bàsica s'han defensat diversos models d'educació moral. A vegades s'ha entès com un procés de socialització o d'adaptació a les normes socials vigents. Altres vegades s'ha vist com un mecanisme de clarificació personal que havia de permetre reconèixer els propis valors i guiar-se d'acord al que cadascú preferia. També s'ha concebut l'educació moral com un procés de desenvolupament de les capacitats de judici, capacitats que d'una manera natural i necessària s'encaminen en direcció a raonaments més justos i correctes. Finalment, l'educació moral s'ha treballat també com a formació del caràcter o del conjunt d'hàbits virtuoses que una col·lectivitat considera com a propis. Pensem que aquestes postures focalitzen encertadament algun aspecte de l'educació moral, però no en donen una visió completa. Entenem que l'educació moral ha de partir d'una posició que intenta complementar diferents aportacions positives.

- L'educació moral parteix d'un doble procés d'adaptació a la societat i a si mateix. Per tant, veiem en un primer nivell l'educació moral com a socialització o adquisició de les pautes socials bàsiques de convivència. I la veiem també com un procés d'adaptació a si mateix o de reconeixement d'aquells punts de vista, desitjos, posicions i cri-

teris que personalment es valoren. Malgrat la importància d'aquests aspectes, l'educació moral no pot tenir en les pautes socials establertes i en les preferències personals el darrer horitzó normatiu.

- L'educació moral té un segon moment caracteritzat per la transmissió d'aquells elements culturals i de valor que malgrat no estar plenament arrelats en la trama social considerem que són horitzons normatius desitjables. En aquest sentit, ningú no voldria prescindir de la guia de valors com ara la justícia, la llibertat, la igualtat o la solidaritat; ni tampoc no podríem abandonar l'esperit i les formes democràtiques amb què volem organitzar la convivència; així mateix ens resistiríem a desconèixer propostes com la Declaració Universal dels Drets Humans. Elements culturals d'aquesta naturalesa són el contingut del segon moment de l'educació moral.

- Però l'educació moral no pot quedar sense un conjunt d'adquisicions de nivell superior. Ens referim a l'educació moral com a construcció d'aquelles capacitats personals de judici, comprensió i autoregulació que han de permetre enfrontar-se autònomament als conflictes de valor i controvèrsies no resoltes que travessen la vida de les persones i dels grups en les societats obertes i democràtiques. Es tracta doncs de formar l'autonomia de la consciència

moral de cadascú, i fer-ho com a espai de sensibilitat moral, de racionalitat i de diàleg a fi que esdevingui el criteri últim de la vida moral.

- Finalment, l'educació moral es clou amb la construcció de la biografia personal com a cristallització dinàmica de valors, com a espai de diferenciació i creativitat moral. Estem doncs en el moment de la multiplicitat d'opcions morals legítimes que resulten de l'esforç de cadascú orientat a buscar formes de vida satisfactòries. En definitiva, es tracta d'edificar una vida que valgui la pena de ser viscuda i que produeixi felicitat a qui la viu. Estem doncs en el nivell més concret i individual de la construcció de la personalitat moral i el que, a més, tanca la seva formació.

4. Religió i cultura religiosa

En l'apartat precedent hem intentat donar la nostra opinió sobre com pot entendre's una educació moral de mínims per a tothom. Ara voldríem parlar sobre com podem entendre l'educació religiosa. Ho voldríem fer no per entrar en qüestions pedagògiques o metodològiques, sinó per veure els sentits diferents que podem donar a l'expressió «educació religiosa». Fins ara hem parlat d'edu-

cació religiosa com educació religiosa confessional. És a dir, com un treball que vol nodrir amb informació i vivències la fe dels alumnes des de la fe dels seus educadors. Però aquesta no és l'única manera com podem entendre l'educació religiosa: també la podem entendre com cultura religiosa. De fet, quan la societat se secularitza corre el risc de perdre el coneixement de les claus de comprensió d'origen religiós que impregnen la seva cultura. Els elements de la tradició religiosa, encara realment operants o necessaris per entendre tant la història com el present, no són explícitament transmesos per cap instància educativa. Per tant, no estem comentant únicament el fet que la secularització comporti la limitació de l'ensenyament religiós confessional, sinó que la secularització pot acabar també per esborrar la tradició cultural religiosa que continua configurant la societat i la seva cultura. Tradició que de ben segur ens mereix judicis molt diversos i no sempre positius, però que conté elements imprescindibles per a la correcta comprensió de la realitat en què ens socialitzem. Per tant, quan parlem d'educació religiosa ens hem de referir a l'educació religiosa confessional i a l'educació religiosa cultural. I si la primera ens vincula a la llibertat de la consciència personal, la segona se'ns presenta com una necessitat educativa si es vol assolir una formació completa. La cultura religiosa hauria de ser doncs una facetada

de l'educació que rebessin tots els alumnes, amb independència de l'educació moral i de l'educació religiosa confessional.

Què entenem, però, per cultura religiosa? Per cultura religiosa ens sembla que podem entendre, primer, el que solem anomenar informació religiosa. És a dir, els coneixements històrics, culturals, artístics i socials vinculats a la religió que han donat i encara donen forma a la societat. Però pensem que la cultura religiosa suposa també la comprensió crítica dels fets religiosos. La cultura religiosa no es pot reduir a una acumulació d'informació que ens permeti fer correctament de guies en qual-sevol museu, sinó que exigeix considerar amb ànim de ser enteses les explicacions, les raons, les creences, les experiències, les accions o les propostes que es fan des de postures religioses. Comprendre no vol dir acceptar, sinó entendre, criticar i també autocriticar-se. Aquesta tasca educativa que avui proposem per a diferents cultures i religions hauria d'estendre's també a un dels components de la pròpia tradició cultural. En conseqüència, entenem per cultura religiosa l'aproximació inseparable a la informació i la comprensió crítica dels fenòmens religiosos relacionats amb la societat i la cultura.

Com inserir en l'escola l'aproximació a la cultura religiosa? Pensem, com ja hem dit, que ha d'afectar tots els alumnes i, per tant, tots han de rebre aquesta influència educativa. A

més, pensem que hauria de rebre's de manera indiferenciada respecte de cada una de les matèries. En parlar d'història, socials, ciències, art, literatura, música o del que sigui, caldria fer les aportacions informatives i reflexives adients. Pensem que seria també possible destinar algun moment durant la Primària i la Secundària per fer-ne un tractament més sistemàtic i abordar temes com, per exemple, els següents: aproximació a altres religions, relació de les festes i tradicions amb el seu origen religiós, llegir parts de la Bíblia, conèixer aspectes de la història de l'església (òbviament els bons i els dolents), recapitular qüestions més filosòfiques com ara la «mort de Déu», l'ateisme i l'agnosticisme, i altres temes potser més adequats. Direm, finalment, que no entenem la cultura religiosa com una aproximació encoberta a la fe, sinó com una consideració crítica d'un fet que travessa d'una manera o altra les persones i les cultures.

5. Educació moral i experiència religiosa

Al començament dèiem que la qüestió «ètica/religió» planteja diversos temes. Fins aquí hem intentat de tractar un aspecte que en educació se'ns presenta de manera immediata. Ara voldríem

fer un apunt sobre una altra qüestió una mica més global. Ens referim a la naturalesa de quelcom que anomenarem com «experiència religiosa», i al lloc que ocupa en relació amb la moralitat. Ho voldria fer comentant algun aspecte breu i potser un xic tret de context de tres autors que he llegit amb profit (tot i que no sé si sempre els he comprès com ells voldrien): L. Kohlberg, V. Havel i J.M. Rovira Belloso. En els tres casos crec advertir formes de vincular la tradició afecta a la raó i l'autonomia i la tradició oberta a l'experiència religiosa i a la fe, per bé que no provenen del mateix entorn cultural ni probablement entenen de manera idèntica aquests conceptes.

És ja prou coneguda en el nostre context la teoria cognitivo-evolutiva del judici moral de L. Kohlberg. Ho són menys, però, els seus treballs sobre l'estadi setè que d'alguna manera volen culminar o explicar aspectes no abordats en la seva teoria del desenvolupament moral². Aquest setè estadi, que és purament hipotètic i no es basa en dades d'investigació, vol respondre a preguntes com: per

-
- (2) Kohlberg, J.: «La formulación de la teoría de Kohlberg», a Kohlberg, L.: *Psicología del desarrollo moral*. Bilbao: Desclée de Brouwer, 1992, pp. 222, 253-254.
Kohlberg, L.; Power, C.: «Moral development, religious thinking and the question of a seven stage», a Kohlberg, L.: *Essays on Moral Development*. Londres: Harper and Row, 1981, pp. 311-372.

què ser moral? o per què ser just? La persona que es troba en els estadis del nivell postconvencional pot haver assumit uns principis racionals de justícia, però potser se li plantegen aquesta mena d'interrogants quan viu el buit de sentit que representa la finitud de la vida. Per tant, l'estadi setè proposa una cosmovisió o recerca d'un sentit últim a la vida. És doncs de contingut més filosòfic o religiós que pròpiament moral. Les característiques que en opinió de Kohlberg descriuen aquest estadi són bàsicament tres: una, que suposa una experiència contemplativa de naturalesa no egoista; dos, que la lògica d'aquesta experiència podria expressar-se, encara que no necessàriament, en termes teístics; i tres, que l'essencial d'aquesta experiència és el sentit de formar part de la totalitat de la vida, assumint una perspectiva còsmica fins i tot més enllà de la perspectiva universal humanística. Deixem de banda qüestions tècniques sobre si aquest setè «estadi» compleix els requisits dels altres: és ben clar que no és un estadi com els altres. En canvi, representa una reflexió d'interès pel que fa a la qüestió que ens estem plantejant: «l'experiència religiosa» i el seu lloc en la formació de la moralitat.

El segon apunt es basa en l'obra *Cartas a Olga* de V. Havel³.

---

(3) Havel, V.: *Cartas a Olga*. Barcelona: Versal, 1990.

Tot i ser un llibre de cartés escrites des de la presó, que abraquen de manera desordenada una multiplicitat de temes, en el terç final del llibre fa un intent de sistematitzar el seu pensament que intentaré esbossar. En aquestes pàgines Havel parteix del concepte de «separació» per descriure la condició inicial humana. Separació de l'ésser que només és possible de reparar a través de la responsabilitat. La responsabilitat és la categoria clau, i més que categoria és l'única experiència capaç de recuperar la connexió amb la unitat de l'ésser perduda en la separació originària. La urgència de responsabilitat o la responsabilitat en relació a tot és la necessitat primordial de sortir de nosaltres mateixos i transcendir-nos per recuperar la integritat amb l'ésser: una «existència més enllà de la nostra existència». Aquí neix una alternativa i una tasca per a l'home: és possible orientar-se en direcció a l'ésser i mirar vers «l'horitzó absolut» (tasques reservades a la responsabilitat), o és possible també restar ancorat en la facticitat del món (i viure una existència sense sentit o bé viure l'experiència de l'absurd com a rebel·lió davant el sense sentit). Mirar de satisfer l'anhel de formar part de la plenitud de l'ésser és l'experiència de sentit i, en definitiva, la fe. Assolir aquest estat d'esperit és possible a través de la responsabilitat que permet arrelar de nou en la plenitud de l'ésser. Tot i adonar-

me que convindria que llegísсию l'obra de Havel per copsar del tot el que diu, penso haver pogut mostrar una altra perspectiva que malda per relacionar «l'experiència religiosa» i la moralitat (en el seu cas feta present amb la idea de responsabilitat).

Finalment, voldria referir-me esquemàticament a unes idees de J.M. Rovira Bellosó⁴. Crec que en una part dels seus treballs ens presenta i argumenta a favor de l'existència d'un component pre-religiós en l'estructura antropològica humana. Es refereix a la possibilitat de tenir experiència de la «percepció de la pròpia identitat en la comunió total» o «d'identitat en comunió amb tota la realitat». És a dir, es tracta d'una percepció intel·lectual i afectiva de la pròpia individualitat, interioritat o distinció alhora vinculada o relligada amb el tot o amb el conjunt de la realitat. Això permet passar del «sentiment» de ser un jo destinat a la cooperació a la comunió amb el centre total: el reconeixement de Déu. Aquesta orientació antropològica envers Déu usa uns itineraris o camins d'acostament. Aquests espais no confessionals i comuns a tothom són: l'espai ètic (àmbit del treball entre allò que és i allò

que hauria de ser), l'espai contemplatiu o estètic i científic (àmbit de l'art i de l'admiració científica per la realitat), l'espai interrelacional (àmbit de l'amistat i de l'amor) i l'espai interior (àmbit del cor o la consciència). Sense entrar en més detalls, i en relació al que aquí ens ocupa, senyalar tant sols el reconeixement que fa l'autor de l'experiència ètica com a un dels camins d'identificació de si mateix en comunió (com un dels camins de l'experiència religiosa).

Crec entendre que sense negar l'autonomia de la consciència i les eines de la raó en la construcció de la personalitat moral, els autors esmentats coincideixen —a més de en el que acabo de dir— en el reconeixement d'un tipus d'experiència d'identitat en relació amb tot (una experiència que s'ha qualificat com a còsmica, oceànica o també religiosa) que han vinculat a la moralitat dels homes i dones. És una via possible de relació entre ètica i religió a la qual, ni que sigui com a hipòtesi, paga la pena de restar oberts.

Paraules clau

Ètica. Currículum. Educació moral. Educació confessional.

---

(4) Rovira Bellosó, J.M.: *Tratado de Dios uno y trino*. Salamanca: Ediciones Secretariado Trinitario, 1993, pp. 134-145, 186-193.
Rovira Bellosó, J.M.: *Fe i cultura al nostre temps*. Barcelona: Sauri, 1987, pp. 118-139.

Abstracts

El autor, después de presentar como no deseable una disyuntiva entre ética y religión, se lamenta de la situación en que se halla la enseñanza de la ética, minusvalorada por lo común. Ética y religión no son equivalentes. Por ello sería aconsejable que todo el mundo poseyera una formación ética mínima. Además, esta formación ética podría completarse con la educación religiosa. Se analiza con detenimiento el marco legal y la situación en la que se encuentran la ética y la religión a partir de la LOGSE, profundizando en las posibilidades, límites y riesgos de la enseñanza de ambas materias. Se propone situar la educación religiosa confesional como opción personal al margen del currículum y sin valor académico. Con todo, sería legítimo impartirla en el ámbito de la escuela, como actividad propia de la comunidad escolar. Se aborda igualmente la configuración de una moral para todos, perfilándose sus aspectos y características. Asimismo, el autor manifiesta sus opiniones respecto a la educación religiosa con un criterio amplio en el que tanto cabe la religión confesional como la cultura religiosa, es decir, los conocimientos históricos, culturales, artísticos y sociales vinculados a la religión, y que han influido y todavía influyen en la sociedad, sin olvidar la comprensión crítica de los hechos religiosos. Para finalizar y después de reflexionar sobre las recientes aportaciones de tres autores contemporáneos como Kohlberg, Havel y Rovira Beloso ofrece a la consideración la posibilidad de un horizonte más allá del puro y estricto campo de la ética abierto a la experiencia religiosa.

Après avoir estimé qu'il n'était pas souhaitable de séparer éthique et religion, l'auteur déplore la situation de l'enseignement de l'éthique, dont l'importance est, à son sens, en général sous-estimée. L'éthique et la religion sont deux choses différentes. Il serait donc préférable que tout le monde possède un minimum de connaissances de l'éthique. Celles-ci pourraient en outre être complétées par une éducation religieuse. L'auteur analyse avec soin le cadre légal et la situation dans laquelle se trouvent l'éthique et la religion depuis l'application de la LOGSE, en approfondissant les possibilités, les limites et les risques de l'enseignement de ces deux matières. Il propose que l'éducation religieuse confessionnelle relève d'un choix personnel et soit située en marge du curriculum, sans valeur académique. Il pense néanmoins que, s'agissant d'une activité relevant de la communauté scolaire, il serait normal qu'elle soit dispensée dans l'enceinte de l'école. Abordant le problème de la création d'une morale pour tous, il en évoque les aspects et les caractéristiques. De la même façon, l'auteur se prononce pour une éducation religieuse prise dans son sens le plus large, c'est-à-dire recouvrant aussi bien la religion confessionnelle que la culture religieuse : connaissances historiques, culturelles, artistiques et sociales liées à la religion qui ont influencé et qui continuent d'influencer la société, sans oublier une compréhension critique des faits religieux. Pour terminer — et après s'être penché sur les récentes contributions de trois auteurs contemporains, Kohlberg, Havel et Rovira Beloso —, il envisage la possibilité, au-delà du pur et simple domaine de l'éthique, d'un horizon ouvert à l'expérience religieuse.

The author, having declared the undesirability of dividing ethics and religion, laments the current situation in the teaching of ethics, which, as a rule, is undervalued. Ethics and religion are not equivalent. It would therefore be advisable for everyone to have some minimum instruction in ethics. Furthermore such instruction in ethics could be undertaken alongside religious education. Examined carefully are the legal framework and the situation in which ethics and religion find themselves starting with the LOGSE, and there is a deeper analysis of the possibilities, restrictions and risks involved in the teaching of both subjects. One proposal is to offer confessional religious education as a personal option on the fringe of the curriculum, with no academic qualification in view. All in all it would be admissible to teach it as part of general schooling, as a subject pertinent to the school community. The shaping of a moral code for everyone is also considered, outlining its various aspects and characteristics. The author likewise expounds his opinions on religious education based on a broad approach in which both confessional religion and religious culture have their place. This entails the historical, cultural, artistic and social information related to religion that has influenced, and still influences society, including a critical understanding of the facts about religion. Finally, having reflected on the recent contributions of three contemporary authors, Kohlberg, Havel and Rovira Beloso, he considers the possibility, outside pure ethics in the strict sense, of horizons open to religious experience.